

ГЛИБИННІ ДЖЕРЕЛА ПЛЮРАЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ: ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА XV–XVII СТОЛІТЬ

Марія ЧІКАРЬКОВА

доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософських та соціальних наук
Чернівецького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету

Анотація. У статті аналізуються репрезентативні поемічні твори Христофора Філалета, Іпатія Потія, Мелетія Смотрицького, Івана Вишенського. Розглянуто проблему фактичного формування протофілософської свідомості та ідейного плюралізму в українській релігійно-поемічній літературі XV–XVII століть, що типологічно дуже нагадує постмодерністську ситуацію. Доводиться, що тоді в рідкісній ренесансної культурної ситуації відбувся поворот церковної словесності від засад гомілетики до античних риторичних норм словесного змагання, і це було проявом пошуку власної національної ідентичності. Водночас діалог між різними гілками християнства стимулював особисту креативність авторів, формування літературних індивідуальностей.

Ключові слова: плюралізм, протофілософія, риторика, література.

Українська поемічна література XV–XVII століть у сукупності являє собою процес кризи традиційної аксіології й народження плюралістичного світоглядання. Але світоглядний плюралізм зазвичай пов'язується зі становленням постмодерністської свідомості, – адже він є головним онтологічним і гносеологічним принципом постмодернізму. Проте відмова від моністичного погляду на світ і деконструкція класичного системного мислення, так само, як і радикальне заперечення загальноприйнятого світогляду, зустрічаються постійно: достатньо пригадати добу романтизму з її бунтом проти авторитетів – при поєднанні антично-класицистичних, язичницько-фольклорних, середньовічно-християнських елементів релігій та культур Сходу і навіть боготоржчих начал. А в сучасній культурологічній думці не рідкість і твердження, що постмодерністом був, наприклад, вже Гомер: адже його світ – справжній контрапункт культурних кодів, включаючи, як показують останні дослідження, навіть ассирійський вплив. Свого часу відомий український дослідник літератури Д. Затонський висловив думку, що кожна епоха мала «власний постмодернізм» [2] (тут йдеться про постмодернізм як особливий духовний стан і умонастрій, спосіб життя і характер культури). З цього погляду цікаво звернутися до питання остаточного формування української нації періоду XV–XVII століть, що вписується в контекст європейського Відродження. Тоді Україна, що напружено прагнула віднайти власну національну ідентичність, була складовою частиною Речі Посполитої, яку, попри усі негаразди, що роздирали суспільство, ніяк не можна назвати європейською провінцією.

Метою даного дослідження є аналіз генези українського плюралізму, який нині утвердився як основна духовна парадигма суспільства. При цьому свідомість Нового часу спирається не в останню чергу на вільну філософську думку. Проте українська поемічна література XV–XVII століть теологічна, теологія ж у Новий час мислиться чимось позанауковим. Оскільки тоді інтертекстом європейської культури залишалася Біблія, цитування,

тлумачення, формування на основі тексту Біблії нових жанрів та навіть випадки її свідомого перевертання типологічно дуже подібні до постмодерністських прийомів опрацювання тексту. Спробуємо довести, що перед нами – формування передфілософської свідомості, прагнення перейти від наївної віри в міф до логосу та критики біблійного тексту. Проте усі ці питання залишаються не до кінця дослідженими або й просто не поставленими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що, на жаль, ситуація не занадто приваблювала філософів, її активно вивчали хіба що історики та літературознавці, розглядаючи питання генезису, хронології та авторства. Заклали певні основи вивчення питання К. Студинський [9], М. Сумцов [11], П. Яременко [15] та ін., серед сучасних слід відзначити дослідження М. Сулими [10], З. Лановик [3], Ю. Ларіна [4], М. Поплавської [6], Г. Усатенко [12], В. Шевченка [14] та ін. Вичерпний аналіз української історіографії з питання поемічної літератури XVI–XVII ст. містить стаття С. Савченка [7]. Історико-філологічні дослідження є сприятливим ґрунтом для розуміння протофілософських потенцій цієї літератури, але самі вчені відчувають недостатність власної методології: «Звертаючись до проблеми Відродження на Україні, дослідники останніх десятиліть особливу увагу приділяють поемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII ст. В ній вони знаходять насамперед прояви гуманізму та ренесансної культури, а її представників найчастіше співвідносять із письменниками європейського Відродження. Ці уявлення потребують серйозних уточнень, якщо не перегляду», – слушно твердить Д. Наливайко [5, 100]. Філософське вивчення даного питання, яке донедавна зв'язувалося відомими обставинами тоталітарного диктату, і досі продовжує залишатися проблемою. По суті, єдиною розвідкою тут є стаття В. Стеценка [8], який намагається розглянути цю літературу у філософському ракурсі. Але, погоджуючись з висновком дослідника, що ідеологічна боротьба сприяла розквіту філософської думки в Україні та виділенню її в самостійну форму суспільної

свідомості, ми критично сприймаємо його думки про те, що гуманізм, пантеїзм, раціоналізм та демократизм стали складовою богословсько-філософських поглядів українських письменників-полемістів XVI–XVII ст. і що тут начебто можна спостерігати процес руйнації церковно-схоластичного, релігійно-аскетичного світогляду і формування життєстверджуючого світосприйняття [8, 293].

До формування «життєстверджуючого світосприйняття» тоді було ще дуже далеко. Проте складність полягає, по-перше, в тому, що саме цей період дійсно є відліковою точкою формування свідомості модерну, який, пориваючи із засадами християнської концепції світу, почав насаджувати гуманістично-секулярний антропоцентризм і захоплення утопічними обр'ямами перебудови суспільства й світу. Не можна сказати, що ця доктрина була тоді в Україні чітко сформована в категоріях філософського мислення, але її тиск відчувався постійно й визначав якщо не «життєрадісність», то принаймні екзистенціальну тривожність індивіда, світогляд якого продовжував бути в цілому християнським. По-друге, історія української культури цієї пори дає справді неосяжний матеріал, тому мусимо обмежити себе зосередженням на якійсь одній ділянці культурного процесу. Найбільш репрезентативною нам видається релігійна полеміка епохи, коли в свідомості українського суспільства не лише різко зіткнулися православ'я та католицизм, а й на очах почав руйнуватися моноліт останнього: Реформація та Конфретація збурили самостійне мислення та напружені дискусії, підняли голови старовинні та нові ересі. Вже саме лише формування унії розхитувало уявлення про єдину традиційну аксіологічну систему. Ситуація типологічно була вельми подібна до розколу суспільства та релігійних війн у Західній Європі, але характерно, що до самого виходу з кордонів західного світу в XVII ст. Україна, ще не так різко розмежована між Заходом, що активно модернізувався, і догматично непорушним Сходом, являла собою духовний простір, у якому, попри численні контроверзи, сформувалися відчуття плюралістичності істини та необхідності дискусії й пошуку компромісу.

Якщо у середні віки Біблія та її інтерпретація Церквою мисляться як сакральний канон, якщо в добу Ренесансу світські філософія, література та мистецтво відроджують язичницькі засади культури, то в українській релігійно-полемічній літературі XVI–XVII ст. відчувається заданий західною Реформацією імпульс зануритися в «християнську античність». З погляду традиційної жанрової форми це література ще цілком середньовічного типу: теологічні трактати, пастирські послання, тлумачення сакральних текстів тощо. За своїм спрямуванням це пропаганда християнських цінностей, по суті – проповідь. Але самі цінності осмислюються по-різному.

По-перше, перед нами фактично діалог між різними гілками християнства – православного, католицького, протестантського чи й відверто еретичного, на зразок вчення

антиринітаріїв. Національне світовідчуття втратило монолітну єдність: «бути українцем» вже не означало «бути православним», бо місцеві уніати або протестанти почувалися українцями не менш. Останні, наприклад, визначили свій шлях у покорі світській владі, а їхні ортодоксальні єдиновірці мислили церковний організм більш-менш незалежним від влади кесаря. Імплицитно суперечки про релігію інтенсифікували самоусвідомлення власної національної ідентифікації. І тут полеміка з польсько-латинськими авторитетами на кшталт такої потужної особистості, як, скажімо, П. Скарга, оберталася практично адсорбцією іншої духовної культури, розширенням кола власних цінностей. Християнська герменевтика, покладена в основу середньовічного мислення [3], збагачувалася новими прийомами доказів; риторична традиція виходила за кордони схоластики, широко черпала з «низової», фольклорної стихії.

Відбулася в цей час і остаточна трансплантація Біблії на український ґрунт – видано друком Острозьку Біблію, що спричинило роздуми про розмежування канонічних і апокрифічних книг, яке було одним із центрів полеміки у західному християнстві й покликано до життя біблійну критику.

Український Ренесанс висунув низку яскравих полемістів, які, відходячи від схоластичних засад, вже не стільки шукали в спільному полі шляхів до істини, скільки трактували її в суб'єктивному або кон'юнктурному ключі. На жаль, з цього приводу зазвичай згадуються лише два імені – Мелетія Смотрицького та Івана Вишенського, хоча тут постає цілий ряд талановитих церковних полемістів.

Зокрема, відзначимо написаний 1597 р. «Апокрисисъ, або Одповѣдь на книжки о соборѣ Берестейскомъ, именованъ людей старожитной релѣи греческой, черезъ Христофора Филалета врихлѣ дана», відповідь на апологію унії у П. Скарги («Synodbeski»). Цей твір свого часу трактували як боротьбу за інтереси українського народу [15]. Однак історія тут складніша. «Апокрисисъ...», полемічно адресований католикам, було спочатку надруковано польською мовою, але згодом перевидано в Острозі українізованою церковнослов'янською, й лише від цього моменту твір входить у свідомість суспільства як апологія православ'я. Насправді автором його був схований за псевдонімом Христофор Філалет етнічний поляк протестант Мартин Броневський, який на безпосереднє замовлення кн. Костянтина Острозького полемізував у такий спосіб з католиками, прагнучи довести їхній відступ від давньохристиянських норм.

Великий резонанс мали також твори оборонця унії Іпатія Потія. Спершу він тримався миротворчої інтонації («Унія, альбо выкладъ преднейшихъ арьтыкуловъ ку зьодноченью Грековъ с Костеломъ Рымскимъ належачьихъ», 1595). Але «Апокрисисъ...» Філалета викликав у Потія обурення й він пише «Антиризисъ» (1597), де домінує не догматика (ці питання тут викладено за допомогою Петра Аркудія), а політика. Потім з'являються спов-

нені наступальності твори Потія «Герезія» («Єресі, невіжества і політика попів і міщань Виленського Братства», 1608; цей твір відомий лише з назви, текст його втрачено) і «Гармонія» («Гармонія, альбо согласієє віри, сакраментовъ и церемоніей святое восточное Церкви съ Костеломъ Римскимъ», 1608). Дискусія стосується культурного рівня Церкви. У Потія, який згідний навіть із запереченнями філіокле (лат. *Filioque* – і від сина) та чистилища, викликає гнів культурна відсталість опонентів, що прагнуть законсервувати замшлу візантійську традицію, їхнє «грубіянство» (чого варте хоча б те, що православні попи миропомазують, за браком оливкової олії, салом, маслом чи навіть... кров'ю (олія в церковній культурі символізує ласку Божу до людини; пор. грецьк. «Господи, помилуй» – «Κύριε, ἐλέησον», тобто *Господи, умасти*); вони живуть з чужими жінками, отруюють власних єпископів, а миряни не пускають священника до служби, поки не дозволить узяти шлюб з чужою жінкою). Водночас Потій декларує в «Гармонії» єдність Церкви, але у самому протиставленні імпозантного Римлянина й простого Русина приховано натяк на домінацію першого.

Полеміка розгоряється, до неї приєднується представник українського православ'я Мелетій Смотрицький. У творах цього автора, що, як відомо, почав з боротьби проти унії, а згодом перейшов у її лоно, втілено «діалектику душі» людини цієї бурхливої епохи. У своєму «Автірафї» (грецьк. «Відписи», 1608), написаному напіванонімно – від імені «Виленського Братчика», М. Смотрицький емоційно відповідає І.Потію. Його твір також продиктований політичною доцільністю, теологія залишається на другому плані. Смотрицького беруть за живе не стільки догматичні тонкощі, скільки звинувачення Потієм православних у невігластві. Звинувачуючи опонента у збиранні пліток, ним заперечується порушення церковних уставів, зокрема завеликі права мирян у керуванні Церквою.

Найбільш яскраво викладено позицію М. Смотрицького у знаменитому трактаті «Тренось» (грецьк. «Плач», 1610), якому присвячено багато наукової літератури. Радянські дослідники «Треноса» значно перебільшували фольклорні засади й свободу ліричного самовиразу автора, у зв'язку з чим сучасний учений Л. Ушкалов відзначає стилістичну «мішанку»: «... пишні риторичні пасажі поряд із вигадливими універсаліями схоластичного богослов'я <...> а «приповісті посполиті» <...> із «влоськими віршами» Франческо Петрарки» [13, 16–17]. Хоча образ Православної Матері-Церкви, покинутої своїми дітьми, дійсно породжений стихією українського фольклору, тут значно більше місце займають усе ж таки суто біблійні теми й образи: переспів фразеології пророцьких книг, новозавітного мотиву «лілії між терням» тощо.

Не можна обминути увагою і знамениту «Книжку» Івана Вишенського, який, звеличуючи чернечий ідеал, відновлював «розуміння

християнства як «контркультури» щодо воєнського язичництва» [6, 168–169]. Афонський старець підносив голос не лише проти розпусти вищого кліру (про це часто писали), а й взагалі проти того, що вважав хворобою «смертоносного и погибелію вечною смердящего мудрствованія» нових часів [1, 307]. На його думку, оскільки на людину чекає смерть, не слід прикрашати «сего трупа розными шатами пестрыми» [1, 318]. Це послідовно середньовічна точка зору.

Сумніви й хитання епохи вилилися в полеміку навколо мови Церкви та богослужіння: достатньо пригадати палкий захист І. Вишенським «языка словенскаго». Дала результати величезна робота М. Смотрицького, автора славнозвісної «Граматики», та його колег, що теж працювали в цьому напрямку, і ця мова активно українізувалася.

Отже, рух за повернення Церкви до євангельських норм був фактично й частиною загальноренесансної програми відродження античності. Реформація (як, зрештою, і Контрреформація) активно зверталася до греко-римських засад європейської культури. Національна та індивідуальна свідомість, що активно пробуджувалася, почала руйнувати культуроцентричні доктрини на зразок імперської та католицької, що призводило до деструкції середньовічних моделей. Зокрема, спостерігається відхід від принципів християнської гомілетики (проповіді Св. Письма) й повернення в лоно античної риторики, в центрі уваги якої – змагання, дискусія особистостей. Перед нами розгортається картина пробудження критичного духу, піднесення ролі раціонального первня, спроб відійти від канонів авторитарного мислення, що свідчить про справжню передфілософську ситуацію. Водночас саме тоді було усвідомлено не лише небезпеки обскурантизму, але й ненадійність суто логічних моделей мислення (характерно, що й сьогоднішній постмодернізм критикує науку за абсолютизацію раціональних методів і недооцінку інтуїції та уяви). Проте, звичайно, усі ці питання потребують поглибленого аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишенський І. Книжка ченця Іоанна Вишенського від святої Афонської гори для нагадування всім православним християнам, братствам і всім благочестивим, котрі живуть у Малій Росії, в Короні Польській, інокам, що по обителях спільно мешкають, архимандритам, і священноінокам, і чесним ченцям, й інокіям всім, себрам нашим, та іншим піклувальникам про Церкву / Іван Вишенський // Українська література XIV–XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 247 с.
2. Затонский Д. Постмодернизм в историческом интерьере / Дмитрий Владимирович Затонский // Вопросы литературы. – М., 1996. – № 3. – С. 182–205.
3. Лановик З. *Hermeneutica Sacra* / Зоряна Лановик. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ, 2006. – 587 с.
4. Ларін Ю.В. Жанрова диференціація полемічної прози раннього бароко / Юрій Валерійович Ларін // Вісник Харківського національного університету ім. В.Каразіна. Сер.: Філологія. – 2011. – № 936. – Вип. 61. – С. 109–114.

5. *Наливайко Д.* Очима Заходу: Україна в рецепції західних гуманістів XV–XVI ст. / Дмитро Сергійович Наливайко // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

6. *Поплавська Н. М.* Полемісти. Риторика. Переконання. Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII століття / Наталія Миколаївна Поплавська. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2007. – 379 с.

7. *Савченко С.В.* Полемічна література XVI–XVII ст. в українській історіографії / Сергій Володимирович Савченко // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 158–174.

8. *Стеценко В.* Місце полемічної літератури в розвитку філософських ідей українського богослов'я наприкінці XVI – на початку XVII століть / Валерій Стеценко // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник: [у 2 кн.]. – Львів, 2005. – Кн. 2. – С. 288–298.

9. *Студинський К.* Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI – початку XVII ст. / Кирило Студинський. – Т. I. – Львів: Видав д-р К. Студинський, 1906. – 314 с.

10. *Сулима М. М.* Слов'янські літератури / Сулима Микола Матвійович (співавтори – В. І. Крекотень,

Б. С. Криса). – К.: Наукова думка, 1993. – 680 с. (Пам'ятки давньої української літератури).

11. *Сумцов Н. Ф.* О литературных нравах южнорусских писателей XVII ст. / Сумцов Михаил Федорович // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, 1906. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 257–280.

12. *Усатенко Г.* Полемістика кінця XVI – початку XVII ст. як підсумки минулого та предтеча майбутнього / Галина Усатенко // Медієвістика: Зб. наук. ст. – Одеса: Астропринт, 2000. – Вип. 2. – С. 52–60.

13. *Ушкалов Л.* Феномен української полемічної літератури / Леонід Володимирович Ушкалов // Слово і час. – 2000. – № 10. – С. 16–22.

14. *Шевченко В. В.* Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Русі-України доберестейського періоду / Шевченко В. В. – К.: Преса України, 2002. – 416 с.

15. *Яременко П. К.* Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис» / П. К. Яременко. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1964. – 108 с.

Марія Чикарькова

Глубинные истоки плюрализма в украинской культуре: полемическая литература XV–XVII веков

Аннотация. В статье анализируются репрезентативные полемические произведения Христофора Филалета, Ипатия Потия, Мелетия Смотрицкого, Ивана Вишенского. Рассмотрена проблема фактического формирования протофилософского сознания и идейного плюрализма в украинской религиозно-полемической литературе XV–XVII веков, что типологически очень напоминает постмодернистскую ситуацию. Доказывается, что тогда в русле ренессансного культурного сдвига произошел поворот церковной словесности от принципов гомилетики к античным риторическим нормам словесного состязания, и это было проявлением поиска собственной национальной идентичности. В то же время диалог между различными ветвями христианства стимулировал личную креативность авторов, формирование литературных индивидуальностей.

Ключевые слова: плюрализм, протофилософия, риторика, литература.

Maria Chikarkova

Deep Sources of Pluralism in Ukrainian Culture: Polemic Literature of XV – XVII Centuries

Annotation. The article is devoted to analysis of representative polemic works by Christopher Philalet, Hypatius Photius, Meletius Smotrytskyi, Ivan Vyshenskyi. Author examined problem of practical formation of proto-philosophical consciousness and ideal pluralism in Ukrainian religious and polemic literature of XV – XVII centuries that typologically associates with post-modern situation. It is proved that during Renaissance cultural burst ecclesiastical writing turned from homiletics to antic principles of verbal contest that appeared as search of own national identity. At the same time dialog between different branches of Christianity promoted personal creativeness of authors and formation of literary individualities.

Key words: pluralism, proto-philosophy, rhetoric, literature.